

LBRIS

We know
books

MARC AURELIU

Împăratul filosof

Danilo Lo Presti, Sandro Palazzo

LITERA

București

CUPRINS

Filosofia, etica și politica în cultura clasică	7
Filosoful împărat	7
Cultura elenistică: filosofia, etica și politica la Platon	12
Elenismul	25
<i>Metafizica și știința</i>	31
 Stoicismul	35
<i>Stoa</i> veche: natura și Logosul	35
Omul și etica în <i>Stoa</i> veche	45
Stoicismul la Roma: neostoicismul	52
Sclavul filosof Epictet	56
 Marc Aureliu. Viața și opera	61
„Mereu lucrurile obișnuite și trecătoare“: efemeritatea omului și a universului	70
Boabele de tămâie și același altar: providența și armonia universului	80
Etica: aspecte generale	94
Exercitarea sentimentului	97

Exercitarea dorinței: a iubi destinul	102
<i>Nietzsche și amor fati</i>	113
Disciplina acțiunii sau exercitarea voinței	117
Sfârșitul stoicismului	131
 <i>Bibliografie</i>	 137
<i>Cronologie</i>	139
<i>Indice de nume</i>	143

Filosofia, etica și politica în cultura clasică

Filosoful împărat

În a doua jumătate a secolului al II-lea d.Hr., în timp ce era ocupat să apere granițele imperiului de invaziile popoarelor germanice, împăratul Marc Aureliu – cu siguranță cel mai puternic om din lumea occidentală de la acea vreme – își amintește cu amărăciune cum condiția lui socială și angajamentele politice împovărătoare nu i-au permis să se ocupe de filosofie cu profunzimea cuvenită:

... nu mai poți să-ți trăiești întreaga viață, sau măcar acea „perioadă” care urmează după tinerețe, ca un filozof, ci este clar pentru mulți alții și chiar pentru tine însuși că ești încă departe de filozofie. Te afli, așadar, într-o situație confuză, încât nu îți mai este ușor să dobândești faima de filozof; acestui lucru i se opune chiar și condiția de bază „a vieții tale”.¹

¹ Marcus Aurelius, *Gânduri către sine însuși*, Ediție bilingvă, trad. Cristian Bejan, Editura Humanitas, București, 2018, Cartea a VIII-a, p. 233.

Nici gloria, nici bogăția și nici puterea – spune în continuare Marc Aureliu – nu l-au făcut fericit. Nu rămâne decât să căutăm fericirea într-o viață și într-o activitate orientate spre bine. Iar calea spre bine stă în natura omului și în principiile care îi călăuzesc dorințele și acțiunile:

... fii mulțumit că îți poți trăi ceea ce ți-a mai rămas din viață așa cum natura vrea de la tine. [...] Căci ai încercat rătăcind pe atâtea căi și nu ai aflat nicăieri un mod de a trăi fericit: nici în silogisme, nici în bogăție, nici în glorie, nici în bucurie, nicăieri. Unde e atunci? În îndeplinirea celor pe care natura omenească le cere. Și cum vei îndeplini acest obiectiv? Numai dacă vei avea niște principii sigure, din care să pornească impulsurile și acțiunile tale. Ce fel de principii? Cele care privesc binele și răul, după care nimic nu este bun pentru om, dacă nu îl face drept, cumpătat, curajos, liber.²

Tema centrală a reflecției lui Marc Aureliu apare aici cu o mare eficacitate sintetică: etica – sau, în termeni filosofici, acea disciplină care se ocupă de cunoașterea și crearea binelui individual. Este vorba, în mare, despre ceea ce numim moralitate. A face un bine înseamnă a fi fericit. Dar pentru a face bine nu e de ajuns doar să accepți valorile dintr-o anumită perioadă și dintr-o anumită societate, să acționezi în conformitate cu tradițiile sau cu bunul-simț, și cu atât mai puțin să îți urmezi înclinațiile personale și psihologice. A face bine înseamnă mai degrabă a cunoaște natura umană, dar nu natura unui individ sau a altuia, ci natura omului în general. Înseamnă a căuta în natura umană acele principii care „cer” – adică implică, impun

² *Ibidem*.

Statuie ecvestră a lui Marc Aureliu, plasată inițial în Piazza del Campidoglio la Roma, Muzeele Capitoline, Roma.

sau dirijează – un anumit comportament. Ce este un principiu? E literalmente ceea ce vine mai întâi, ceea ce stă la bază, iar în acest caz e acel ceva fără de care nu ne-am putea orienta când acționăm. Prin urmare, un principiu nu poate fi ceva nestatornic sau schimbător, care să se modifice în funcție de vremuri sau de oameni: trebuie să fie foarte ferm și obiectiv, valabil mereu pentru toți, universal.

Acum, cunoașterea acestor principii e tocmai misiunea filosofiei, acea formă de gândire care a apărut în Grecia între secolele al VI-lea și al V-lea î.Hr. și care își lasă amprenta asupra Occidentului. *Ad litteram*, filosofia înseamnă iubire de *sophia*, de cunoaștere. Nu este vorba despre cunoașterea unui anumit

obiect, cum e la matematică, la fizică sau la biologie, ci mai degrabă despre cunoașterea aceluiași fundament comun tuturor lucrurilor care există și care le explică în însăși esența lor. Etica e o parte a filosofiei în măsura în care nu se limitează să prezinte exemple și cazuri de fapte bune, însă caută chiar fundamentul, elementul comun tuturor faptelor bune, acel ceva care le face bune. Pe de altă parte, dacă binele trebuie să fie un fundament – adică să fie obiectiv – care corespunde naturii adevărate a lucrurilor, atunci cunoașterea binelui va fi posibilă în baza cunoașterii realității prin însăși esența ei. Așadar, etica se întemeiază pe filosofie ca investigație a adevăratei existențe a lucrurilor, adică pe ontologie (*ad litteram*, pe studiul ființei).

Să mergem mai departe. Ce înseamnă să cunoști ceea ce e comun tuturor lucrurilor, adică universal? După cum vom vedea mai îndeaproape în următorul paragraf, universalul unește diferite lucruri, iar binele universal unește fapte bune. A uni înseamnă a aduce la un loc, ca atunci când, de exemplu, aduc la un loc în gând o farfurie, o roată, un hublou, spunând că toate aceste obiecte au în comun forma circulară. Gândul poate strânge laolaltă diverse obiecte cu formă circulară tocmai pentru că, în realitate, această formă strânge laolaltă în ea însăși, cuprinde în ea însăși, și farfuria, și roata, și hubloul. Filosofia e o astfel de colecție care, în primul și cel mai înalt sens al ei, se întreabă ce au în comun nu o anumită serie de obiecte sau alta, ci toate lucrurile care există. „A strânge laolaltă“ se spune în greacă *leghein*, de unde vine și cuvântul „logos“. Logosul, pentru filosofia în fazele ei incipiente, dar și pentru Marc Aureliu, indică acel ceva ce cuprinde toate realitățile și le ține la un loc, este principiul de a fi al lucrurilor, iar în cazul nostru, cu precădere, e principiul fiecărei fapte bune. Însă logos înseamnă

și gândul care înțelege această realitate și e discursul care exprimă acest gând.

Marc Aureliu cu siguranță regretă timpul pe care nu l-a petrecut cu filosofia, dar când se referă la o faptă bună și la principiile ei face mereu trimitere la discursul filosofic, acel discurs care corespunde logosului, sau măcar principiilor de bază ale acestuia, pe care el – aflat în imposibilitatea de a deveni filosof „de profesie” – trebuie oricum să le cunoască ca să poată fi fericit.

Să fim atenți acum la un alt aspect care reiese din fragmentul împăratului: activitatea politică l-a împiedicat pe Marc Aureliu să urmeze studiile filosofice, așa cum și-ar fi dorit. Prin urmare, se pare că filosofia și politica sunt incompatibile și cu siguranță e dificil chiar și în ziua de azi să întâlnești oameni politici care sunt și filosofi. Nu pentru că nu ar studiat filosofia la universitate – nu despre asta este vorba –, ci pentru că „profesia” politică e deconectată de viața filosofică, care e plasată în viața privată și care nu e esențială pentru tehnica politică. Dar ce se înțelege prin politică? E de ajuns să luăm un dicționar și găsim mai mult sau mai puțin următoarea definiție: politica este știința și arta de a guverna, mai exact, teoria și practica referitoare la constituirea, organizarea și administrarea statului. Pe ce este fondată politica? Astăzi am spune, cel puțin în democrațiile occidentale, că pe consens. Dar cum să punem laolaltă conceptul de „știință”, care se referă la un criteriu obiectiv, cu acela de „consens”, care se referă la un criteriu cantitativ, la voința mării majorități? E necesar să ne uităm la originile – ce surpriză, grecești – ale termenului: „politică” provine din *polis*, orașul-stat în Grecia Antică, iar pentru greci înseamnă acea disciplină care se ocupă de cunoașterea și realizarea binelui pentru comunitate. Însă binele, cum am mai spus deja, nu reprezintă

pentru un grec – și nici pentru Marc Aureliu – ceva subiectiv, ci este ceva care ține de natura umană, prin urmare, atât de individ, cât și colectivitate. Chiar și politica, aceea care are de-a face cu binele, va avea o legătură strânsă cu filosofia, prin urmare, cu logosul, cu acel discurs și curent de gândire care – înțelegând universalul – accede la structura profundă a realității și la esența binelui.

Atunci cum de în cuvintele împăratului filosofia și etica, pe de o parte, iar politica, de cealaltă, par să se afle în opoziție? Într-un alt pasaj, Marc Aureliu scrie:

Nu-ți pune speranța în republica lui Platon.³

Cine era Platon? Și ce înseamnă republica lui? Ei bine, Platon, marele filosof atenian (427–347 î.Hr.), creează modelul unui stat ideal în care filosofia, etica și politica sunt strâns legate, o legătură care marchează începutul culturii occidentale, dar care în vremea lui Marc Aureliu pare că deja a slăbit. Ce s-a întâmplat? Ce e cu această legătură? Ce este binele? Și de ce legătura dintre filosofie și politică, încă ambiguă la Marc Aureliu, pare astăzi că s-a pierdut? Acestea sunt câteva dintre întrebările ridicate de gândirea împăratului filosof, gândire ale cărei geneză și articulare trebuie acum să le reconstituim.

Cultura elenistică: filosofia, etica și politica la Platon

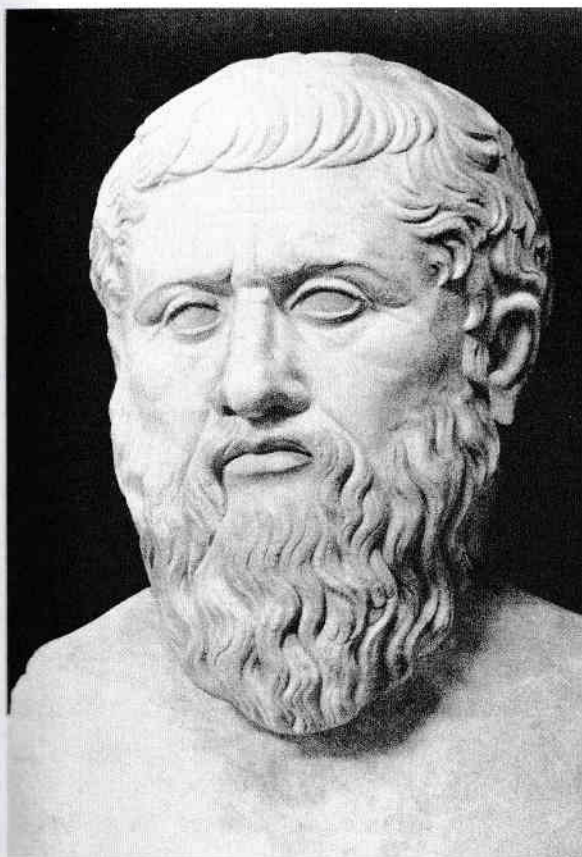
Să ne întoarcem la firul discuției. Doar logosul și acea activitate a omului care corespunde logოსului, sau chiar filosofia, pot

.....
³ *Gânduri către sine însuși*, Cartea a IX-a, 29, p. 279.

reprezenta fundamentul eticii și al politicii. Întrepătrunderea dintre filosofie, etică și politică apare cu dovezi clare în cultura din Attica, mai precis, în curentul de gândire care se afirmă la Atena între secolele V-IV î.Hr. și care își găsește la Platon forma de expresie cea mai înaltă și completă.

În *Republica*, cel mai cunoscut dialog platonician dedicat fondării politicii, citim următoarele:

Putem arăta, cred, că situația s-ar îndrepta dacă [...] ori filosofii nu vor domni în cetăți, ori cei ce sunt numiți acum regi și stăpâni

Bust al lui Platon

nu vor filosofa autentic și adecvat, și dacă acestea două – puterea politică și filosofia – n-ar ajunge să coincidă.⁴

Nimic nu pare mai îndepărtat de mentalitatea noastră decât această „coincidență” dorită, care reprezintă una dintre cele mai profunde ipostaze ale gândirii platoniciene, adică ale aceleiași civilizații occidentale la începuturile ei; o coincidență care în același timp – departe de a fi simplă și lipsită de tensiuni – se prezintă mai degrabă ca o năzuință mereu decepționată și ținută în șah.

Pentru a înțelege semnificația legăturii dintre filosofie, etică și politică în cultura din Attica trebuie avut în vedere în primul rând – chiar și pe scurt – contextul istoric din Atena între secolele V-IV î.Hr. Atena e un polis, iar polisul – orașul-stat – este forma unei instituții politice tipic grecești. Într-un polis condus, după caz, de un guvern democratic sau aristocratic, toți cetățenii liberi se supun acelorași legi, care reglementează relațiile dintre oameni și îi integrează în mod organic în țesutul comunității.

Atena, ieșind învingătoare din Războaiele Medice încheiate în 479 î.Hr., începe să domine scena culturală și politică grecească. În urma confruntării dintre vechea aristocrație și noile clase de „burghezi”, cei din urmă – printre care și Pericle (495-429 î.Hr.) – sunt cei care s-au afirmat în polis, instaurând un regim democratic. Bineînțeles, o democrație destul de diferită de a noastră (au fost excluși din viața politică sclavii, femeile și metecii, adică străinii), dar care oferă, în orice caz, cadrul dezbaterii publice între cetățeni.

.....
⁴ Platon, *Opere* V, trad. Andrei Cornea, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1986, p. 266.

Să facem acum un mic salt înainte și să ne uităm la o serie de întâmplări povestite de Platon în *Scrisoarea a VII-a*, un fel de autobiografie politică a filosofului. După înfrângerea din Războiul Peloponeziac împotriva Spartei, la Atena (404 î.Hr.) se instaurează regimul oligarhic al celor Treizeci de Tirani, printre care și rude ale lui Platon (care, dacă ne aducem aminte, provenea dintr-o familie aristocratică), lucru față de care filosoful își exprimă o opinie extrem de negativă. După câțiva ani, în 399 î.Hr., regimul celor Treizeci de Tirani e răsturnat, iar democrația este reinstaurată. Schimbarea politică pare că alimentează speranțele lui Platon pentru o guvernare mai bună a polisului, însă tocmai acest nou regim îl condamnă la moarte pe Socrate, maestrul lui Platon, „cel mai drept dintre oamenii de atunci”⁵. Platon înțelege atunci cu amărăciune că politica, lăsată în voia ei, nu reușește să garanteze justiția. De aceea, e nevoie să fie reformulate bazele activității politice:

În cele din urmă am înțeles că toate statele sunt rău ocârmuite [...]. Astfel, fără voia mea, am fost silit să laud adevărata filosofie și să recunosc că numai ea ne dă putința să vedem în ce constă dreptatea atât în viața publică, precum și în toate detaliile vieții particulare, și că neamul omenesc nu va înceta să se zbată în tot felul de suferințe, până când [...] tagma adevăraților filosofi va ajunge să dețină puterea politică.⁶

Însuși filosoful atenian încearcă, în zadar, să realizeze proiectul lui de guvern condus prin prisma filosofiei. În 388 î.Hr., în timpul unei călătorii în Italia, Platon – în vârstă de 40 de

⁵ Platon, *Scrisorile; Dialoguri suspecte; Dialoguri apocrife*, Scrisoarea a VII-a, 325, p. 79.

⁶ Platon, *Op.cit.*, p. 80.